

Mısır Kırsalında Zorunluluk ve Dönüşüm: Mehmet Ali Paşa Döneminde Fellah

Compulsion and Transformation in Rural Egypt: Fellahin During the Era of Mehmet Ali Pasha

Fatih ÖZÇELİK*

Öz

Fellah, Mısır'ın köylüsüdür ve binlerce yıldır çöle hayat veren Nil Nehri'nin verimli topraklarla buluşturulması çabasının baş aktörü olmuştur. Tarihin her döneminde Mısır kırsalında idarenin talepleri ve Nil Nehri'nin akış düzeni arasında hayatını sürdürmüştür. Tarihsel süreç göz önüne alındığında fellah her dönemde idareciler tarafından sömürülen bir emek gücü olduğu gerçeği göz ardı edilemez. Fakat Mehmet Ali Paşa dönemi fellah için tarihsel dönemlerden farklı bir dönemi temsil etmektedir. Onun reformları doğrultusunda tarlada çiftçi, kanalda işçi, orduda asker ve fabrikada çalışan olmuştur. Bu süreç, zorla çalıştırma, ağır vergilendirme ve askeri hizmet gibi despotik uygulamalar ile karakterize edilmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında fellahın içinde bulunduğu koşulların ele alınması, onun üzerindeki yoğun baskıyı göstermesi ve baskıya karşı fellahın davranışlarının ortaya konulması açısından önemlidir. Bu çalışma tarihsel miras ışığında yoğun baskı sürecine ve fellahın bu baskılara karşı verdiği tepkilere odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Mehmet Ali Paşa, Fellah, Nil Nehri, Despotizm.

Abstract

The fellah is the peasant of Egypt and has been the main actor in the effort to bring the Nile River, which gives life to the desert for thousands of years, together with fertile lands. In every period of history, they have lived in the Egyptian countryside between the demands of the administration and the flow of the Nile River. When the historical process is considered, the fact that the fellah has always been a labor force exploited by the administrators cannot be ignored. However, the period of Mehmet Ali Pasha represents a different period for the fellah from historical periods. In line with their needs, they have become farmers in the fields, workers in the canals, soldiers in the army and workers in the factories. When the processes of their inclusion in activities are considered, there are quite despot practices. It is important to examine the conditions of the fellah in the first half of the 19th century, to show the intense pressure on them and to reveal the fellah's behavior against the pressure. This study focuses on the intense pressure process and the reaction of the fellah in the light of historical heritage.

Key Words: Egypt, Mehmet Ali Pasha, Fellah, Nile River, Despotism.

Giriş

Mısır, yüzlerce yıldır insanlığın doğayla kesintisiz bir mücadele içinde olduğu ender coğrafyalardan biridir. Bu mücadele su ve yaşam mücadelesidir. Mısır'ın değiştirilemez fiziki coğrafyası bu mücadelenin başlıca sebebidir.

Makale Geliş Tarihi: 13.09.2024. Makale Kabul Tarihi: 10.03.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: ÖZÇELİK, Fatih. "Mısır Kırsalında Zorunluluk ve Dönüşüm: Mehmet Ali Paşa Döneminde Fellah". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 287-310. DOI: 10.19060/gav.1719223

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-mail: fatihozcelik@hotmail.com, fatih.ozcelik@amasya.edu.tr; ORCID: 0000-0003-2627-3376

Akademik
Bakış

287

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Rivlin'in işaret ettiği gibi adeta Mısır'da "zamansızlık ve değişmezlik"¹ görüntüsü yüzlerce yıl boyunca varlığını sürdürmüştür. Mısır'ın tarih boyunca değişmez görünümünün aksine 19. yüzyılda önemli değişimler yaşanmıştır. Bu bağlamda Mehmet Ali Paşa dönemi ayrı bir yere sahiptir. Paşa'nın yönetim kabiliyeti ve hedefleri doğrultusunda yürütülen modernleşme çabaları Mısır'da köklü bir dönüşüm başlatmıştır. Ülkenin verimli arazilerinden sağlanan ekonomik güç, modern ordu ve donanmasının kurulmasını, fabrikaların inşasını, altyapı projelerinin hayata geçirilmesini ve modern eğitim kurumlarının açılmasını mümkün kılmıştır. Mısır'ın üretim kapasitesinin artırılması ve ticari değeri yüksek ürün -pamuk- yetiştirilmesi, ülkeyi Avrupa kapitalizmine entegre etmiştir. Ancak bu sosyo-ekonomik dönüşüm, aynı zamanda Mısır köylüsü/fellah üzerindeki idari baskıyla sonuçlanmıştır.

Fellah, sözlük manası itibariyle "ekinci", "çiftçi", "ekin eken ve biçen" kişi olarak tanımlanmakta olup Kâmûs-ı Türkî'de "bilhassa hıttâ-i Mısıriyye çiftçi ve köylüsü" şeklinde ifade edilmektedir². Nil Vadisi'nde yaşayan kırsal yaşam sakinleri olan fellah genelde suyun taşkın döneminde araziye kapladığı zamanlarda kuru kalan yüksek bir alanda bulunan köylerde yaşamaktadır. Evleri kerpiçten yapılmış basit kulübelerdir. Evindeki eşyalar oldukça sadedir. Birkaç mobilya, üzerinde uyuyabileceği birkaç hasır, toprak kaplar ve tahıl öğütmek için kullanılan basit bir değirmen, sahip olduğu eşyalar arasındadır. Kümes hayvanı varsa evinin yakınında onun için yine basit bir kulübesi vardır. Kulübelerin üzeri palmiye dallarıyla kapatılır ve genelde ışık ve hava alması için açıklıklar bulunur. Yiyeceği ve giyeceği de yaşantısıyla doğru orantılı olarak basittir. Tahıl ağırlıklı beslenir ve çoğunun ikinci bir elbisesi yoktur³. Kendisine tahsis edilmiş araziyle uğraşır. Eğer arazisi yoksa başkasının yanında işçi veya ortakçısıdır⁴.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'da merkezi bir idare tesis ederek tarımsal üretimi artırmayı ve maliyesini güçlendirmeyi amaçlamıştır⁵. Dönemindeki tarımsal reformlar kapsamında Nil Nehri'nin sulama sistemleri yeniden organize edilerek yeni kanallar ve barajlar inşa edilmiştir. Ancak bu reformlar, bizzat fellahın emeğiyle gerçekleştirilmiştir. Zira Mısır, yüzlerce yıldır kırsal ağırlıklı bir yerleşim düzenine sahip olmayı sürdürmüştü, bu durum da kırsal nüfusun kent nüfusuna oranla daima daha büyük olmasına neden olmuştur.

- 1 Helen Anne B. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, Harvard University Press, Cambridge, 1961, s.1.
- 2 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, yay. haz. Şaban Kurt, Çağrı yay., 2007, s.1002.
- 3 Ayrıntılı bilgi için bkz. Edward William Lane, *An Account Of The Manners And Customs Of The Modern Egyptians 1833-1835*, Londra, 1895; *Description of Egypt*, The American University in Cairo Press, Mısır, 2000; Mehmed Ali Paşa döneminde üç farklı zamanda Mısır'a gelen Mısır ve Mısırlılarla ilgili ayrıntılı bilgi veren Edward W. Lane hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selda Güner Özden, "Bir İngiliz Oryantalistin Portresi: Edward William Lane (1801-1876)", *Tarih Dergisi*, S.73, 2021, ss.149-172.
- 4 Kenneth M. Cuno, "A Tale of Two Villages: Family, Property, and Economic Activity in Rural Egypt in the 1840s", *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, s.305.
- 5 Sevda Özkaya Sofu, *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Kesit Yay., İstanbul, 2018, s.213-226.

Bu demografik yapı, fellahı yalnızca tarımsal üretimin değil, aynı zamanda toplumsal ve ekonomik süreçlerin de merkezine yerleştirmiştir. Dolayısıyla fellahın emeği Mısır'ın sosyo-ekonomik yapısının her aşamasında belirleyici bir rol oynamıştır. Mehmet Ali Paşa'nın askeri ve ekonomik politikalarının temel dayanağı olarak görülebilecek fellah tarımsal faaliyetlerde, askeri seferlerde ve altyapı projelerinde zorunlu çalıştırılmıştır. Fellahlar eski dönemden farklı olarak bazen köylerinden kilometrelerce uzaklara kanal kazmak ve/veya kanal temizlemek bazen de modern ordunun birer parçası olarak Paşa adına mücadele etmek için görevlendirilmiştir. Bu bağlamda, Mehmet Ali Paşa döneminde uygulanan modernleşme politikalarının, özellikle tarım ve altyapı reformlarının fellahlar üzerindeki etkisi çeşitli yönlerden incelenebilir. Bu doğrultuda şu sorular önem kazanmaktadır: Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'da uygulanan modernleşme politikalarının, tarım ve alt yapı reformlarının fellahlar üzerindeki etkisi nasıl olmuştur? Fellahlar bu reformlara zorunlu mu yoksa gönüllü olarak mı katılmıştır? Bu politikalar onların yaşam standartlarını nasıl etkilemiştir? Bu sorular, Mehmet Ali Paşa yönetiminin Mısır kırsalındaki dönüşüm sürecine dair daha kapsamlı bir değerlendirme yapılmasını mümkün kılmaktadır.

Bu çalışma, Mehmed Ali Paşa dönemi Mısır kırsalındaki toplumsal ve ekonomik dönüşümleri ele almakta olup, özellikle fellahlar üzerindeki artan baskıyı analiz etmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen tarımsal reformlar, altyapı projeleri ve modern ordu kurma girişimleri çerçevesinde, kırsal nüfusun zorunlu emeğe tabi tutulma süreci incelenmektedir. Bu bağlamda, idarenin otoriter politikaları ve zorunlu iş gücü talebi değerlendirilirken, fellahların bu uygulamalara karşı geliştirdiği tepkiler de ele alınmaktadır. Çalışma, söz konusu dönemde Mısır kırsalının toplumsal dinamiklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Değişmeyen Manzara; Firavunlardan Mehmet Ali Paşa'ya Mısır Kırsalı

Firavunlar döneminin sona ermesinden itibaren 20. yüzyıla kadar Mısır, yabancılar tarafından yönetilmiş ve bu süreçte farklı kültürlerin etkisine maruz kalmıştır⁶. Bu kültürel etkileşimler Mısır'ın kültürel çeşitliliğini zenginleştirse de Mısırlı kimliğin temel unsurları büyük ölçüde Nil Nehri'nin düzenli akışıyla şekillenmiştir. Nil Nehri, tarih boyunca Mısır ve Mısırlılar için değişmeyen, yönetimlerin ve zamanın ötesinde, ülkenin özgün karakterinin belirleyicisi olmuştur. 6.650 km uzunluğa sahip Nil Nehri, günümüzde kaynağından Akdeniz'e döküldüğü yere kadar on bir farklı ülkenin sınırlarından geçmekte ve 500 milyondan fazla insan için yaşam kaynağı oluşturmaktadır⁷. Buna rağmen Nil Nehri denilince akla ilk gelen ülke Mısır'dır. Zira bu nehir, binlerce yıldır Mısır'ın varlığını sürdürebilmesini sağlamıştır. Nitekim

görsel

Akademik
Bakış

289

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

6 Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, İletişim Yay., Ankara, 2010, s.1; Eugene Rogan, *Araplar: Bir Millet Tarih, Pegasus Yay.*, İstanbul, 2017, s.336.

7 Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Tanzanya, Burundi, Ruanda, Kenya, Uganda, Güney Sudan, Etiyopya, Eritre, Sudan ve Mısır.

Yunan filozof Herodot (M.Ö. 484-425) da “*Nil Osiris’in⁸ armağanı, Mısır’da Nil’in armağanıdır*”⁹ ifadesiyle bu ilişkinin önemini vurgulamıştır.

Nil Havzası, Mısır topraklarının yaklaşık %10’unu oluşturmasına karşın, ülke nüfusun %90’ını bu havzada yaşamaktadır. Bu havzanın dışındaki alanlar ise çöllerle kaplıdır¹⁰. Mısır’daki yaşamın temel kaynağı olan Nil, ülkenin tatlı su kaynaklarının %96’sını sağlamakta ve bu suyun %90’ı tarımsal sulamada kullanılmaktadır¹¹. Nil Nehri tarihsel süreçte bir akış döngüsüne sahip olmuş; en düşük seviyesinde 45 milyon, taşkın dönemlerinde ise 700 milyon metreküp su taşımıştır¹². Ancak bu doğal döngü 1960-1970 yılları arasında inşa edilen Asvan Barajı’nın tamamlanmasıyla büyük ölçüde değişime uğramıştır¹³.

Nil Nehri’nin verimli arazilerle buluşturulması, tarih boyunca Mısır’daki yönetimlerin en öncelikli meselelerinden biri olmuştur. Ancak bu süreç, esas itibarıyla kırsal kesimde yaşayan fellahın temel uğraşı olma niteliğini korumuştur¹⁴. Nil’in taşkın döneminde sularının kontrol altına alınarak tarımsal üretime yönlendirilmesi çabaları en erken dönemlerden 20. yüzyıla benzer Mısır manzaraları sunmaktadır. Anlatılara göre, Nil’in taşkın dönemlerinde Mısır kırsalı 2300 yıldır aynı manzaraya bürünmektedir¹⁵.

- 8 Osiris, eski Mısır’ın önemli tanrılarından biridir. Ölülerin ve yeraltı dünyasının efendisi olduğuna inanılıyordu. Aynı zamanda yeraltı dünyasından ortaya çıkan bitkilerden Nil’in taşkınlarına kadar tüm yaşamı veren güç olduğuna inanılıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.britannica.com/topic/Osiris-Egyptian-god> (Erişim Tarihi, 05.11.2023).
- 9 Filiz Ay Şafak, “Eski Mısır’da Nil Nehri ve Tanrı Hapi”, *Amisos*, 7/12, s.24.
- 10 Fatih Özçelik, *İki İmparatorluk Bir Eyalet – Osmanlı Mısır’ında İngiliz İdaresi (1882-1923)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul, 2023, s.259.
- 11 Jessica Barnes, *Governing Flow: The Politics of Water Distribution and Use in Egypt*, (Basılmamış Doktora Tezi), Columbia University, ABD, 2010, s.2.
- 12 Alan K. Bowman – Eugene Rogan, *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, British Academy, 1999, s.2; Nil suyunun azlığı ard arda dönemlere denk gelirise kıtlığa sebep olurdu. Aynı şekilde Nil suyunun aşırı fazlalığı da yaz ve sonbahar mahsullerini yok eder, tahıl stoklarına zarar verir hatta köylere bile yıkım getirirdi. Mısır’da bu durumla ilgili yaygın kullanılan bir atasözü dahi vardır: “*Nil’in yükselmesine sevindik; Nil geldi, hepimiz boğulduk.*” John Lewis Burckhardt, *Arabic Proverbs; or The Manners and Customs of the Modern Egyptians*, 2. Baskı, Londra, 1871, s.169.
- 13 Etiyopya’nın dağlık arazilerine yağın yaz yağmuru suları, volkanik kayalardan ve Sudan’ın Suud bataklıklarından geçerken bünyesine kattığı değerli minerallerle dolu alüvyonları Mısır’a taşımıştır. Temmuz ayı başına kadar Yukarı Mısır’daki Asvan’a gelen su oradan ağustos sonu ve eylül başında Kahire’ye ulaşarak zirve noktasına ulaşana kadar yaz boyunca yükselir. Kasım ayı başlarında yarı yarıya azalmaya başlayan su en düşük seviyeye ulaştığı mayıs ayına kadar akmaya devam etmiştir. Sonra döngü yeniden başlamıştır. Alan Mikhail, *Osmanlı Mısır’ından Doğa ve İmparatorluk – Bir Çevre Tarihi*, çev. Seda Özgül, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2024, s.5,69.
- 14 Köylerde büyük, orta ve küçük ölçekli araziye sahip olanlar ile topraksız olup başkasının yanında ortakçı veya işçi olanlar vardır. Bunların dışında tarım dışı uzmanlar (berber, fırıncı, değirmenci, kayıkçı, terzi, demirci vb.) da köylerde mevcuttur. “*Ayan el-rif*” tabir edilen kırsal ileri gelenleri ile tarım dışı uzmanlar bu çalışmada sık sık geçecek fellah kapsamında olsa da ele alınan çalışmada fellah tabiriyle küçük toprak sahibi köylüler ile topraksız köylüler kastedilmektedir. J. M. Le Pere, *Memoire sur la communication de la mer des Indes e la Mediterranee*, Fransa, 1815, s.312; Cuno, “*A Tale of Two Villages: Family, Property, and Economic Activity in Rural Egypt in the 1840s*”, s.305,323.
- 15 Herodot (M.Ö 484-425), Strabon (M.Ö. 64 – M.S. 24), Evliya Çelebi (1611-1685?) ve Edward William Lane (1801-1876)’in anlattıkları bize iki bin yılı aşan ve benzer olan bir Mısır manzarası

Yine aynı şekilde, taşkın dönemlerinde bent ve setlerin suya karşı dayanıklı kalmasını sağlama mücadelesi de 2150 yıldır değişmeden devam etmiştir¹⁶. Benzer manzaralar, kanal ve bent yapımında angaryanın/zorunlu emeğin örgütlenmesi ve kullanımında, angaryadan kaçma girişimlerinde, köylerin terk edilmesinde ve tarımsal üretim süreçlerinde de gözlemlenebilmektedir.

Verimli arazilerin suyla buluşturulması hem idare hem de Mısırlılar açısından büyük önem taşımıştır. İdarenin temel sorumluluğu suyun akışını düzenleyen altyapı unsurlarının (kanal ve bent) inşası ve korunmasını sağlamak, arazilerin zamanında ve yeterince sulanmasını temin etmek ve mümkün olduğunca daha fazla alanı suyla buluşturarak daha fazla araziye tarıma kazandırmaktır. Bu politikalar hem devletin gelirlerini artırmayı hem de kırsal kesimde toplumsal huzursuzlukların önüne geçmeyi amaçlamaktaydı¹⁷. Mısırlılar arasında suyun kullanımı konusunda yüzyıllar içinde oluşmuş ve her bir kullanıcının yararına olacak şekilde düzenlenmiş geleneksel teamüller mevcuttu¹⁸. Fakat tarihin her döneminde suyun dağıtımı ve kullanımında

resmetmemize yardımcı olmaya yeterlidir. Bu kişiler eserlerinde, Nil Nehri'nin taşkın döneminde Mısır kırsalının -altıyıl yüklü olmasından ötürü kırmızı renkli- sularla kaplandığını, köylerin bir ada gibi sular içinde kaldığını, insanların ulaşımının kayıklar ve/veya bentler üzerinden gerçekleştirdiğini aktarmaktadır. Herodot ile Lane arasındaki zaman farkı ortalama 2300 yıldır. Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s.170; Horace Leonard Jones, *The Geography of Strabo VIII*, William Heinemann LTD., İngiltere, 1967, s.15; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 10/1, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2011, s.372-373; Lane, *Description of Egypt*, s.53. Evliya Çelebi'nin anlatısı ile E. William Lane'nin anlatısı oldukça birbirine benzemektedir.

- 16 M.Ö. Ekim 247'de Mühendis Theodoros, Aristarchos'a havza sulama sistemindeki bir bentte bulunan bir gedik hakkında bilgi vererek suyun kesilmesini ve gedığın tamir edilmesini, bu iş için gerekli kürek ve sepetlerin gönderilmesini, işe genç askerlerin ve set muhafızlarının dahil edilmesini ve setlerde iki kişinin geceli-gündüzlü nöbet tutmasını istedi. Aksi halde kellesinden olabileceğini belirtti. Dorothy J. Thompson, "Irrigation and Drainage in the Early Ptolemaic Fayyum", *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, s.115. Benzer şekilde ama bu sefer kellesinden emin Mısır'daki İngiliz sulama mühendisi William, 1904'te Nil kıyılarında her 50 metrede bir kontrol kulübesinin olduğunu ve iki bekçinin geceli-gündüzlü nöbet tuttuğunu, her tehlikeli noktada 50 ila 100 kişi arasında değişen grupların müdahale için hazır tutulduğunu, nehir kıyılarında çuval, kazık ve taş taşıyan vapurlar ve teknelerin bulunduğunu ifade etmektedir. Aynı kişi 1887'de Mansura'da Nil sularının setleri aştığında bölge halkının erkek, kadın, çocuk seferber olduğunu hatta yük hayvanlarını da seferber ettiklerini ve hep beraber taşan suları engellediklerini aktarmaktadır. William Willcocks, *The Assuan Reservoir and Lake Moeris*, E & F. N. Spon, Londra, 1904, s.29-30. Bu anlatı sahipleri arasındaki zaman farkı da 2150 yıldır.

- 17 Pierre-Simon Girard, *Memorie Sur L'Agriculture, L'Industrie et le Commerce de L'Egypte*, Paris, 1822, s.8.

- 18 Su kaynaklarının adil ve düzenli kullanımı büyük önem taşıyordu. Bentler yıkılmamalı, kanallar tıkanmamalı ve kimse hakından fazla su almamalıydı. Özellikle yukarı köylerin suyu belirlenen süreden fazla kullanması, aşağı köylerin suya erişimini kısıtlayabilirdi. Büyük köylerin suyu zorla gasp etmesi, aşağı köylerin susuz kalmasına ve terk edilmesine yol açabiliyordu. Bu nedenle idarenin kolluk kuvvetleri suyun denetiminde önemli bir rol oynuyordu. Aksi halde bentler izinsiz kırılabilir, kanallar açılabilir ve sular kirletilebilirdi. Yukarı köylerin suyu çöplerle kirletmesi ise aşağı köylerde sağlık sorunlarına neden olabilirdi. Brendan Haug, *Garden of Egypt - Irrigation, Society, and the State in the Premodern Fayyum*, University of Michigan Press, 2024, s.151-152; "Kavga olmasın için hâkim tarafından askerî adamlardan güvenilir adamlar silahlı olup Nil'i köylerden köylere koyverip sularlar. Yoksa hâkim tarafından adam olmasa Urban ve Fellahlar birbirlerini katlederler." Evliya Çelebi, *Günümüz*

gazi

Akademik
Bakış

291

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

yaşanan olumsuzluklara da rastlanmaktaydı¹⁹. Buna rağmen, Mısır'daki tarımsal üretim hem ülke içi ihtiyaçları karşılamak hem de dış pazarlara ürün sağlamak açısından kritik bir rol oynadı. Örneğin, Roma İmparatorluğu döneminde Mısır, imparatorluğun tahıl ambarı işlevini görmüş²⁰; 11. yüzyılda dünya piyasalarına keten ve keten ürünleri²¹, 19. yüzyılda ise pamuk tedarik etmiştir²². Bu üretim süreçlerinin temelinde ise, suyun etkin bir şekilde yönetilmesi ve tarımsal üretimin bu çerçevede organize edilmesi yatmaktaydı.

İlk Mısırlılar, Nil taşkını zamanında suların depolanması ve arazilerin sulanması için havza sulama sistemini geliştirdiler. Bu sistemde bentlerle çevrili araziler belli bir süre su altında bırakılıyor, ardından bentlerin belirli noktalarından su kontrollü bir şekilde başka araziye yönlendiriliyordu. Ancak havza sulama sistemi tek ürün yetiştirilmesine olanak tanımaktaydı. Zamanla, birden fazla ürün elde edilmesine imkan sağlayan kanallar sistemi geliştirilmiş ve bu sistem en verimli şekilde Ptolemaioslar (M.Ö 305-30) döneminde işletilmeye başlanmıştı. Ancak, tek başına kanallar toprak seviyesi suyun üstündeyse yeterli olmamaktaydı. Bu sorun yine bu dönemde ortaya çıkmaya başlayan sakiye ve Arşimet vidası sayesinde suyu kaldırmaya yarayan diğer araçlarla çözüme kavuşarak kanal sistemi daha verimli hale getirildi²³. Böylece, havza sulama sistemi ile kanal sistemi birleşerek sulama ağı genişledi. Kanallar, çoklu ürün yetiştirilmesini mümkün kıldı ve tarımsal üretimi artırdı²⁴. Örneğin Mehmet Ali Paşa döneminde, Nil taşkının azaldığı yaz aylarında sabit su akışı akışını sağlayan yaz kanalları aktif kullanılarak üçlü ürün yetiştirilmesi mümkün hale gelmiş ve nakit ürün olarak pamuğun ekim alanı genişletilmiş ve tarımsal üretimde önemli bir dönüşüm yaşanmıştır²⁵.

Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi 10/1, s.373.

19 Örneğin M.Ö. 3. yüzyıla ait bir papirüs Fayyum'da yaşanan problemleri aktarmaktadır. Haug, *Garden of Egypt*, s.153; Osmanlı idaresi zamanında kadı sicillerinde suyun haksız dağıtımı ve kullanımına dair şikayet ve davalar mevcuttur. Mikhail, Mikhail, *Osmanlı Mısır'ından Doğa ve İmparatorluk*, s.26-46.

20 Peter Sarris, *Economy and Society in the Age of Justinian*, Cambridge University Press, 2006, s.11.

21 Abraham L. Udovitch, "International Trade and the Medieval Egyptian Countryside", *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, s.270.

22 Roger Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, Oxford, 1969.

23 Christopher J. Eyre, "The Willage Economy in Pharaonic Egypt", *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, ss.33-60; Dorothy J. Thopson, "New and Old in the Ptolemaic Fayyum", ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, s.124-127.

24 Mısır'da dönemlere göre mahsul çeşitliliği değişir. Örneğin başlıca ürünler olarak kış mahsulleri buğday, arpa, fasulye, keten ve yonca; yaz mahsulleri pirinç, şeker kamışı, susam, çivit ve pamuk; sonbahar mahsulleri mısır ve sorgumdu. William Willcocks, *Egyptian Irrigation*, C. 1, Londra, 1913, s.368-369; Alan K. Bowman – Eugene Rogan, *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, British Academy, 1999, s.4.

25 Bowman – Rogan, *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, s.2. Mehmet Ali Paşa döneminin başlarında 827 km olan kanalların uzunluğu dönem sonuna doğru 1931 km'ye ulaşmıştır. Selda Güner Özden, "Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeğinin Dönüşümü", *Amme İdaresi Dergisi*, 54/1, Mart 2021, s.15.

Nil'in hayat verdiği Mısır'da binlerce yıldır gelişen sulama bilgisi, yabancı idareciler tarafından göz ardı edilemeyecek kadar önemliydi. Sulama teknikleri, ekilecek ürünlerin seçimi ve verimlilik konusunda en fazla bilgiye sahip olanlar, doğrudan bu topraklarda yaşayan ve tarımla uğraşan yerel halktı. Bu nedenle, Romalılardan Osmanlılara kadar Mısır'ı yöneten idareler, yerel bilgiye her zaman önem verdi. Örneğin, Büyük İskender M.Ö. 332'de Mısır'a hakim olduğunda, üretim kapasitesini artırmak amacıyla getirilen mühendisler, yerel halkın rehberliğinde çalıştı²⁶. İslam fatihleri, tarımsal konularda deneyimsiz olduklarından, sulama sistemini ve tarımsal üretimi verimli bir şekilde yönetebilmek için yerel Hristiyan uzmanlardan yardım almak zorunda kaldı²⁷. Osmanlı idaresi de sulama konusunda yapılacak işlerde ve anlaşmazlıklarda yerel bilgiye başvurarak veya teamülleri dikkate alarak hareket etti²⁸. Tüm bunlar tarımsal sürekliliği korumak içindi.

Mehmet Ali Paşa'ya Aktarılan Tarihsel Miras

Mısır'da idareci olanların birtakım düzeni miras aldığı söylenebilir. Mehmet Ali Paşa da bu mirası devralanlardandı. Miras genelde idarecilerin verimli arazilere gerek doğrudan gerekse idari düzen içinde müdahale etme hakkıydı. Mehmet Ali Paşa tıpkı İslam halifeleri²⁹ ve Osmanlılar³⁰ gibi tüm toprakların fetih hakkı yoluyla devlet toprağı/mîrî arazi ve tasarruf hakkının toprağı işleyene devredildiği anlayışı benimsedi. Valiliğinin ilk on yılında, Fransız işgali sırasında başlatılan, toprak üzerindeki eski geleneklerin dönüştürülmesini ve yeni bir düzenin tesis edilmesini sağlayan kadastro çalışmalarını devam ettirdi ve III. Selim'in Memlûk hâkimiyetini sona erdirmeye, ayrıcalıklı sınıfları tasfiye etme ve gelir kaynaklarını merkezi otoriteye bağlama politikasını uyguladı³¹. Bu süreçte, Mısır toprakları büyük ölçüde Mehmet Ali Pa-

26 Thompson, "Irrigation and Drainage in the Early Ptolemaic Fayyum", s.107.

27 Petra M. Sijpesteijn, "Landholding Patterns in Early Islamic Egypt" Journal of Agrarian Change, 9/1, Ocak 2009, s.124.

28 Mısır kırsalındaki tek bir sulama unsurundaki en küçük değişikliğin bile Kahire, İstanbul, Mekke ve imparatorluğun diğer bölgeleri üzerinde çok büyük etkileri olabiliyordu. Dolayısıyla bu sistemi en verimli şekilde yönetmek isteyen Mısır'daki Osmanlı idaresi kırsalı bilen ve buradaki suyun en etkili şekilde nasıl kullanılacağını bilen köylülerin yerel bilgisine güvendi. Mikhail, *Osmanlı Mısır'ından Doğa ve İmparatorluk*, s.29-32.

29 Gladys Frantz-Murphy, "Land-Tenure in Egypt in the First Five Centuries of Islamic Rule (Seventh -Twelfth Centuries AD)", *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, s.238.

30 Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.20-40.

31 Yukarı Mısır'daki arazilere hakim olan Memlûklar Mart 1811'de Arabistan seferi öncesi Kahire kalesinde verilen ziyafet üzerine kurulu "komplo" ile kılıçtan geçirildi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selda Güner, "Abdurrahman El-Caberti ve Giovanni Reggio'nun Anlatılarında "Kahire Kale Katliamı" (Mart 1811) ve Memlûklerin Mısır'dan Tasfiyesi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 11/2, 2016, s.47-68. Ardından Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa bölgeye vali tayin edilerek kontrol sağlandı ve yapılan kadastro çalışması akabinde de Yukarı Mısır'da hem merkezi idare hem de gelirler üzerinde tam kontrol sağlandı. Aşağı Mısır'da da benzer gelişmeler 1813'ten sonra yaşandı. Arabistan'da Vehhabilere karşı yürütülen savaş Mısır hazinesine muazzam yük bindirdi; "...Hicaz'daki savaş Mısır'a 100.000 adam, atlar, develer ve hecinler de dahil olmak üzere 50.000 hayvan, Mısır'dan taşınan büyük miktarda buğday ve milyonlarca dolara mal oldu." Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.53. Ekim 1813'te gelirleri artırmak amacıyla ekilmeyen toprakların işlenmesi, vergilendirme sisteminin

şa'nın doğrudan denetiminde bir çiftlik düzenine dönüşecekti.

Angarya düzeni, yine önceki yönetimlerden devralınan bir miras olarak Mehmet Ali Paşa döneminde de sürdürüldü. Kırsal yaşam sakinlerinin kamusal işlerde çalıştırılmaları oldukça eskiydi³². Benzer şekilde kırsal alanların idaresi de eski geleneğe göre devam ettirildi³³. Ama diğer dönemlerden farklı olarak Mehmet Ali Paşa döneminde bu idare oldukça sıkılaştırıldı. Köy idaresinden sorumlu görevliler yerel halkı sıkı kontrol altında tuttu³⁴. Aynı sıkı kontrol taşra idaresinde de en üst düzeydeydi. Örneğin birden fazla köyden sorumlu Nazır, her ay sorumluluk alanındaki bölgede meydana gelen

düzenlenmesi ve vakıf arazilerinin dokunulmazlığının kaldırılması gibi reformlar başlatıldı. Aşağı Mısır'da yürütülen kadastro çalışması 1814 baharında tamamlandı ve toprak mülkiyeti kamulaştırıldı. Mehmet Ali Paşa, vergileri kolay toplamak ve üretimi artırmak için arazileri büyük mülkler halinde yönetici sınıfa tahsis etti. Mehmed Ali Paşa zamanında arazilerin kamusallaştırılması hakkında tartışma için bkz. Gabriel Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, Oxford University Press, 1962, s. 1-7; Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.37-59.

- 32 Fellahlar, Firavunlar döneminden itibaren kanal, bent ve piramit inşasında çalıştırılmıştır. Erken Ptolemaios papirüslerinde sulama ve işçilik düzenli şekilde kayıt altına alınmıştır. M.Ö. 192'de Fayyum'daki setler için angarya işçilerin görevlendirildiğine dair listeler bilinmektedir. Thompson, "Irrigation and Drainage in the Early Ptolemaic Fayyum", s.107-108; Romalılar döneminde, Nil taşkını öncesi kamu görevlilerine ve kırsal topluluklara hazırlık emirleri veriliyordu. Angarya süresi beş gündü ve herkes kendi köyünün sulama kanalında çalışmakla yükümlüydü. Görevler arasında silti ve tıkanıklık oluşturan atıkları temizlemek yer alıyordu. Brendan Haug, *Garden of Egypt - Irrigation, Society, and the State in the Premodern Fayyum*, s.123,128; Ücretsiz çalışmadan sonra ise büyük projeler için ücretli angarya da uygulamalar arasındaydı. Örneğin MÖ. 250'lerde hırslı bir müteahhit Maliye bakanına Ada olarak isimlendirilen bir bölgeye havza sulamaya yönelik setler yapmak için 5 bin kürekle 15 bin adamın önerildiği bir proje sundu. 15 bin sivil erkek nüfus ise bir eyalet nüfusunun %64'üne tekabül ediyordu. Thompson, "Irrigation and Drainage in the Early Ptolemaic Fayyum", s.111-112.

- 33 Firavunlar dönemine ait mezar resimleri ve pasajlarda köy idarecileri olarak "Yazıcılar" görülür. Eyre, "The Willage Economy in Pharaonic Egypt", s.35; Ptolemaioslar ve Romalılar zamanında da idare ile kırsal kesim arasında iletişimi sağlayanların olduğu bilinmektedir. İslam fetihlerinden sonra köy idarecileri olarak karşımıza şeyhler çıkmaktadır. Frantz-Murphy, "Land-Tenure in Egypt in the First Five Centuries of Islamic Rule (Seventh - Twelfth Centuries AD)", s.242-243.

- 34 Mehmet Ali Paşa dönemi köy idarecileri köyün arazilerinden ve vergisinden sorumlu Şeyh'ül-beled idi. Köy birkaç hisseden yada küçük köyden oluşuyorsa buda da Şeyh'ül-beled'e bağlı şeyhler bulunurdu. Vergilerin ve arazilerin dağıtımını, anlaşmazlıkların çözümünü, köydeki esnaf, zanaatkar ve tüccarlarla ilgili gelişmelerden sorumluydu. Sarraf belirlenen vergileri toplayan kişiydi. Genelde Kıptiler sarraftı. Fellahlar arasından seçilen ve okuma yazma bilen Şahid ise köy arazisini bilir, her fellahın sahip olduğu arazileri ve bunlarla ilgili değişiklikleri kaydederd. Havli arazilerin sınırlarını bilen bir nevi köy kadastrocusuydu. Yeniden dağıtım olacaksa ona danışılırdı. Ekimi ve sulamayı da denetlerdi. Bu kişi de fellah arasından seçilirdi. Meşhed suçluların adli makamlar önüne çıkarılmasından sorumluydu. Gafir bir nevi köy polisleriydi. Asayıştan sorumluydu. Vekil hasat zamanı elde edilen ürünü toplar ve çalıştırılan fellahın ücretlerinden sorumluydu. Kallaf köyün hayvanlarından sorumluydu. Hayvansal gıdaların toplanması ve hayvanlarla ilgili hastalıklar veya başka bir ifadeyle veterinerlik hizmeti de sunardı. Bu görevliler nakdi veya aynı ücretler alırlardı ve bazı vergilerden muaftı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Martin Roch Xavier Estève, *Memoire Sur Les Finances de L'Egypte - Depuis la conquête de ce pays par le sultan Sélim Ier jusqu'à celle du général en chef Bonaparte*, s.28-31 (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k320952b>); Mısır taşra idaresi ve özel olarak köydeki görevliler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.27-29.

tarımsal ve endüstriyel durumu il idarecisi Memur'a, Memurlar da her ay illerinde meydana gelen gelişmeleri vilayet idaresinden sorumlu Müdür'e; Müdürler de her ay vilayetlerindeki gelişmeleri merkeze rapor etmek zorundaydı³⁵.

Mehmet Ali Paşa dönemi önceki yönetimlerden farklı olarak modernleşme sürecine sahne oldu. Bu süreçte, modern bir ordunun oluşturulması ve sanayileşme hamleleri ön plana çıktı. Paşa'nın reformlarının temel finansal kaynağı, 1821'de Mısır'da yetiştirilmeye başlanan ticari değeri oldukça yüksek pamuğun yeni bir türü üretiminden elde edilen gelirlerdi³⁶. Sıkı mali kontrol ve verimli araziler üzerindeki üretimin organizasyonu, denetimi ve yönetimi onun ekonomik gücünün temelini oluşturdu³⁷. Paşa ayrıca verimli arazilerin ürünleri üzerinde tekel sistemi kurarak Mısır'ın en büyük tüccarı oldu³⁸. Bir araştırmacının bu döneme dair değerlendirmesi oldukça önemlidir; [Mehmet Ali Paşa] “sadece daha fazla ürün ve vergi konusunda ısrar etti. Bir toprak parçası, bir mısır koçanı, tahıl satışından elde edilen bir kuruş bile kendisinden başkasına ait değildi.”³⁹

Kavala'dan Fransız işgaline karşı harekete geçen düzensiz birlikler içinde Mısır'a gelen Mehmet Ali Paşa, birkaç yıl sonra Mısır'a vali tayin edilmiş, valiliği döneminde Mısır'da büyük gelişmeler yaşandığı gibi ordusu Kütahya'ya kadar gelerek Sultan'ı tehdit etmişti. Avrupalı güçlerin kendisini yakından izlediği ve dış politikalarını gözden geçirmelerine sebep olacak gelişmelerin odağında yer aldı⁴⁰. Mehmet Ali Paşa'nın valiliği döneminde ya-

35 Taşra idaresi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, 88-102.

36 Modern ordunun kurulması ve diğer kurumların gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Khaled Fahmy, *Paşa'nın Adamları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., çev. Deniz Zarakolu, İstanbul, 2010; Mısır'ın 19. Yüzyıldaki pamuk yetiştiriciliği, ticari değeri ve ülkeye katkısına yönelik ayrıntılı bilgi için bkz. Roger Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, Oxford, 1969.

37 Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.89-90.

38 Tekel Sitemi 1910 yılında Yukarı Mısır arazileri ele geçirilip burada üretilen tahılın satılmasından elde edilen kârların sonucunda ortaya çıkmış ve 1812'de Paşa artık hem tahılın alıcısı hem taşıyıcısı hem de dış ticarete pazarlayıcısı olacaktır. Vehhabilerle girişilen mücadele sırasında ortaya çıkan para ihtiyacı ve 20.000'i bulan asker sayısı Paşayı katı bir tekel taraftarı yapacaktır. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, s.19-21; “Yabancıların gözünde merhametliydi fakat otoritesi ve zenginlik kaynağı olan ürünleri söz konusu olduğunda gözü bir şey görmezdi. Tekelleştirdiği ürünleri daima belirlediği tutarda satardı. Kendisine Avrupalı gözlemciler tarafından yapılan başvurulara en azından ürünlerin ihale usulü satılmasını böylece en azından ürünün gerçek değerinden alınabileceği söylene de bunu kabul etmedi.” M. Le comte Benedetti, “Mehmet-Ali Durant Ses Dernieres Annees”, *Revue des Deux Mondes* (1829-1971), 1 Haziran 1895, Dördüncü Dönem, Cilt. 129, No. 3 (1 Haziran 1895), s.516-517; Râgıb Raif – Rauf Ahmed, *Mısır Meselesi*, Yay. Haz. Mustafa Öztürk, Sevda Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., No: 22, Elazığ 2011, s.29-30; Şinasi Altundağ, “Mehmed Ali Paşa” *MEB İ.A.* 7, Eskişehir, 1997, s.576.

39 Donald Andreas Cameron, *Egypt in The Nineteenth Century or Mehemet Ali and His Successors Until The British Occupation in 1882*, Londra, 1898, s.87.

40 Avrupa Uyumu'na bir tehdit olarak Mısır Meselesi hakkında bkz. Hayrettin Pınar, “Mehmed Ali Paşa İsyanı ve Metternich'in Osmanlı Siyaseti”, *Anadolu Üni. Sosyal Bilimler*

görsel

Akademik
Bakış

295

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

şanan gelişmeler onun Mısır'da reformlarının sonucunda ortaya çıkan güçlü bir ordu sayesinde oldu⁴¹. Bu ordunun arkasında ise Mısır'ın verimli tarım toprakları ve toprakların işleyicisi fellah vardı. Devlet görevlileri, en küçük tarım alanını ve ürünü dahi zayı etmemek adına titizlikle hareket etti, zira bu, Paşa'nın politikalarının temelini oluştuyordu⁴². Ancak sürdürülebilir olmaktan uzak ağır tarımsal yükümlülükler, askeri faaliyetler ve sanayileşme çabaları fellah üzerinde büyük bir baskı yarattı ve despotik uygulamalarla sürdürülen bir düzenin oluşmasına yol açtı. Bu süreç, fellah için artan yükümlülükler ve ağır çalışma koşullarıyla şekillenen zorlu bir dönemin başlangıcını oluşturdu.

Mehmet Ali Paşa'nın Fellahı Olmak

Atasözleri, toplumların tarihsel deneyimlerini ve kolektif bilgeliklerini en özlü ve etkili biçimde aktaran sözlü kültür unsurlarıdır. Dolaylı veya dolaysız anlatımlarla halk tarafından kabul görmüş bu ifadeler, toplumsal olaylara ve yönetim anlayışına yönelik halkın tepkisini yansıtmak amacıyla da kullanılmaktadır. Bu çalışma kapsamında Mehmet Ali Paşa yönetimini fellah açısından en iyi özetleyen atasözü şu şekildedir; *"Musa'nın idaresinden memnun olmayan, Firavun idaresinden memnun olacaktır."*

1815'te *"fasulye, arpa ve nohutları yemesinler"* diye hayvanların ağzlarının bağlamasına dair Paşa'nın emri⁴³ göz önüne alınırsa atasözü daha da anlamlı hale gelmektedir. 1817'de atasözüne düşülen açıklamada "Memlûkların idaresinden memnun olmayıp şikayetçi olanların şimdi Mehmet Ali idaresine boyun eğmeleri gerektiği" şeklindedir ve bu dönemde sık sık kullanıldığı belirtilmektedir⁴⁴. Dönemin özetlenmesinde kullanılan atasözünün döneminde sık kullanılmasının elbette başka gerekçeleri de vardır. Çünkü Mehmet Ali Paşa dönemi yoğun işgücü talebiyle diğer tarihsel dönemlerden ayrılmaktadır. Bu dönemde tarım ve işgücü sistemi ticari tarıma ve kapitalist pazar üretimine yönelmiş ve buna göre şekillenmiştir⁴⁵. Bu dönüşüm, özellikle fellahlar üzerindeki baskının artmasına neden olmuş, dolayısıyla sosyal ve ekonomik koşulları daha da ağırlaştırmıştır. Halkın bu yeni düzen karşısında yaşadığı sıkıntılar, yukarıda belirtilen atasözü aracılığıyla ifade edilmiş ve dönemin toplumsal ruh halini yansıtan önemli bir söylem hâline gelmiştir.

Mehmet Ali Paşa döneminde fellahların davranışlarını şekillendiren unsurlar çeşitli faktörlere dayanmaktadır. Bu unsurlar arasında en belirgin olanı, fellahların tarihsel olarak atalarından devraldığı bir eğilim olan topraklarını terk etme eylemidir⁴⁶. Mısır'ın kırsal nüfusu, tarih boyunca farklı

Dergisi, 11/2, 2011, ss.157-178.

41 Ümmügülüm Polat, *Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, s.4.

42 1830 tarihli *La'ihat Zira'atü'l-Fellah*'da ziraî üretime dair ayrıntılı talimatların var olması tarımsal üretime verilen önemi göstermesi açısından önemlidir. Güner Özden, "Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeginin Dönüşümü", s.9.

43 Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, s.21.

44 Burckhardt, *Arabic Proverbs; or The Manners and Customs of the Modern Egyptians*, s.237.

45 Güner Özden, "Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeginin Dönüşümü", s.21.

46 Eyre, "The Willage Economy in Pharaonic Egypt", s.53; M.S. 250'de İmparator Caracalla

nedenlerle ama özellikle artan vergi taleplerinden dolayı topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır⁴⁷. Mehmet Ali Paşa yönetimi altında bu durum daha da belirgin bir hâl almış ve kırsal kesimde yaygın bir olgu hâline gelmiştir⁴⁸. Eski dönemlerden farklı olarak yine bu dönemde gerçekleşen tarımsal reformlardan dolayı artan işgücü talebi, Mısır ordusuna asker ve fabrikalarına işçi talebi fellahların topraklarını terk etmesine neden olacaktır. Esasında bu, kırsalın reformlarla birlikte gelen dönüşümün neden olduğu baskıya verdiği bir tepki olarak değerlendirilebilir.

a. Köyünü / Toprağını Terk Etme

Mısır kırsalında köyünü veya toprağını “*ipe çekilme pahasına*”⁴⁹ terk etme yaygın bir eylemdi. Bu durumun temel sebebi vergilerini ödeyemeyen fellahın elinden toprağının alınması suretiyle mülksüzleştirilmesi ya da bulundukları bölgede angarya iş yükünün fazla olmasıydı. Örneğin, Aşağı Mısır’da kanal sisteminin yaygınlaştırılması sonucunda çoklu ekimin yaygınlaşması tek başına ele alınabilir. Mısır’da tarımsal reformların başlangıcını temsil eden ticari değeri yüksek pamuk ekimin 1821’de başlamasıyla birlikte hem kanallara hem de emek-yoğun bir ürün olan pamuğun ekimi, bakımı ve hasadına bağlı olarak işgücü talebi arttı. Kanallar düzenli şekilde temizlenmezse istenilen düzeyde su topraklarla buluşamazdı. Özellikle yaz sulaması denilen süreçle elde edilen ürünler yetiştirilemezdi. Bunun için Nil Nehri’nin düşük olduğu zamanlarda kış kanallarında, barajlarda, göllerde ve depolarda toplanan suların kanal seviyesinden daha yüksek olan toprağa ulaştırılması gerekiyordu. Bu da şaduf ve sakiye⁵⁰ gibi araçlarla mümkündü. Örneğin, 1820-1831 yılları arasında, yeni kanalların inşası için yıllık ortalama 67.000 kişilik bir iş gücüne ihtiyaç duyulurken, mevcut kanalların bakım ve temizliği için bu sayı 400.000’i aştı. Suyun alçak kanaldan toprak seviyesine kaldırılmasını sağlayan araçlar ise yazın 100.000 erkek ve 150.000 manda gerektiriyordu. Kadın ve çocuklar da tarlalarda pamuk hasadıyla ilgilenmek zorundaydı⁵¹. Toprağın ekime hazırlanması, kanalların taşkın mevsiminden önce düzenlenmesi, arazinin sulanması, ürünlerin ekimi, bakımı, hasadı, hasat-

şehir idarecilerine emir vererek kırsal işlerden dolayı kırsal alanları terk edenlerin şehirden “kovulmaları” ve köylerine geri dönemeye zorlamaları konusunda emri vardır. Haug, *Garden of Egypt - Irrigation, Society, and the State in the Premodern Fayyum*, s.133.

47 Pere, *Memoire sur la communication de la mer des Indes e la Mediterranee*, s.250.

48 Baer 1812 reformlarına rağmen vergi artışının çok sayıda köyden tüm ailelerin yoğun bir göçe başvurduğunu ifade eder. Ayrıca Bowring’e atıfla da 1830’ların sonuna doğru ve 1840’larda göçün daha da arttığını bildirir. Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, s.28; Kenneth M. Cuno, *The Pasha’s Peasants – Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge University Press, 1992, s.5.

49 Mitchell, *Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi*, s.93.

50 “Şaduf ve Sakiye Mısır’da tarlaların sulanması için kullanılan sistemdir. Sakiyelerde öküzler kullanılır. Şadıflarda ise tahterevalli gibi bir düzenek vardır. Fellah bir ucundan sistemi kaldırır ve kova suya batar, sonra onu kaldırır ve tarlası için hazır olan kanala dökülmek üzere döndürerek kovayı kanalla hizalar. Tek seferde 50 litre su üç metre yüksekliğe kaldırılabilir. Fakat Sakiyeler daha verimlidir.” Clot Bey, *Aperçu General Sur L’Egypte*, C. 2, Paris, 1840, s. 270; Ayrıca görsel ve tanımlamalar için bkz. Lane, *An Account Of The Manners And Customs Of The Modern Egyptians 1833-1835*, s.335.339.

51 Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, s.48-49.

görsel

Akademik
Bakış

297

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

tan sonra en yakın hükümet deposuna (şunah) taşınması gibi yoğun iş yükü fellahı mümkünse köyünü terk ederek havza sulama sisteminin dolayı iş yükünün az olduğu Yukarı Mısır'a, kanal sisteminin daha az yoğun olduğu bölgelere, büyük şehirlere ya da Suriye'ye göç etmeye⁵² teşvik etti.

Bir diğer sebep de aşırı vergiydi. 19. yüzyıl başlarında Mısır, yaklaşık 2.300 kasaba ve köyde yaşayan, tahminen üç buçuk milyon nüfuslu bir ülkedi. Halkın büyük çoğunluğunu, tarımla uğraşan fellahlar oluşturmaktaydı. Bununla birlikte, Kahire'de yaklaşık 250.000, diğer büyük merkezlerde ise yaklaşık 150.000 kişilik önemli bir kentsel nüfus da bulunmaktaydı⁵³. Fakat ülke nüfusunda büyük bir nüfusa sahip fellah, Mehmet Ali Paşa zamanında ekip biçtiği toprağın hiçbir zaman sahibi olamadı. Mehmet Ali Paşa görev geldiğinde fellah yasal olarak üzerinde yaşadığı, ekip-biçtiği ve vergisini ödediği toprağa sahipti. Ancak bu sahiplik, tam anlamıyla mülkiyet hakkını değil, yalnızca araziyi işleme ve kullanım hakkını ifade etmekteydi⁵⁴. 1815'te tamamlanan kadastrodan sonra ekilebilir toprakların büyük kısmı Paşa'ya, ailesine ve gözdelelerine dağıtıldı⁵⁵. Mısır köylüleri bu dönemde Cuno'nun ifadesiyle "yeni bir efendiye... kavuştu"⁵⁶. Daha sonraki süreçte bu dağıtım devam edecekti⁵⁷. Fellahlara ise 3 ila 5 feddan⁵⁸ arasında değişen oranda

52 Mısır Meselesi'nin ortaya çıkışının temelinde Suriye'ye kaçan Mısırlı köylülerin geri gönderilmesi talebi ve bu talebin reddedilmesi olduğu unutulmamalıdır. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı -Mısır Meselesi 1831-1841*, TTK Yay., Ankara, 1945, s.37.

53 Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, s.3.

54 Cuno, "A Tale of Two Villages: Family, Property, and Economic Activity in Rural Egypt in the 1840s", s.276; Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, s.32.

55 Bkz. Dipnot 30. Mehmet Ali Paşa döneminde 1913-14'te, 1819-20'de ve 1840'ta başlayıp yüzyıl sonuna kadar devam eden bir süreçte yapılan ikisi tamamlanmış üçüncüsü yarım kalmış kadastro çalışmaları vardır. Cuno, "A Tale of Two Villages: Family, Property, and Economic Activity in Rural Egypt in the 1840s", s.276; Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, s.307. Kadastro çalışmaları, nüfus sayımları ve tarım aletleri ile hayvanlara dair envanterler, idarecinin merkezi ofisinden çıkmadan ülkesinin potansiyeli hakkında bilgi sahibi olarak plan yapma ve değerlendirmelerde bulunmasını sağlar. Başka bir ifadeyle, devletin sahip olduklarını okunaklı hâle getirmesi, mevcut kaynakları daha iyi yönetmeyi ve geliştirmeyi kolaylaştırır. Aynı zamanda, idarî otoriteden kaçınmayı kolaylaştıran okunaksızlık durumuna da son verilmiş olunur. Mehmet Ali Paşa'nın kadastro çalışmaları, James Scott'un "devlet gibi görmek" olarak tanımladığı kavramla örtüşmektedir. James C. Scott, *Devlet Gibi Görmek*, çev. Ozan Karakaş, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2022. Mitchell'e göre bunlar aynı zamanda "siyasi ve ekonomik hesaplara müsait bir şekle sokma" girişimleridir. Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, s.76.

56 Cuno, *The Pasha's Peasants*, s.6.

57 1838 Balta Limanı Antlaşması'ndan sonra tekel sistemi sona erdi. Mehmet Ali Paşa bu dönemde ekilebilir arazileri büyük mülkler halinde aile üyelerine dağıttı. Amaç hem üretimi devam ettirmek hem vergiyi güvenceye almak hem de bu topraklarda yetişecek ürünleri yine kendi belirlediği fiyattan satın alarak kaldırılan tekel sisteminin şimdiye kadar sağladığı zenginlikten mahrum olmamaktır. Ürünlerin kalitesini ve nakliyesini de denetleme görevini sıklaştıracaktı. Bu şekilde yabancı tüccara satılacak ürüne onay verme ya da vermeme veya suni nakliye sorunu ortaya çıkarmaya çalışacaktı. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, s. 65-67.

58 1 feddan = 4200 m² (4,2 Dönüm)

arazi ekip-biçmeleri için tahsis edilmişti⁵⁹. Büyük ölçekli tarımsal üretimin bir parçası olan bu arazilerde fellahlar aynı zamanda temel gıda ihtiyaçlarını karşılamak üzere mutfaklık ürünler de yetiştirmekteydi. Ancak, toprak vergisi oranları giderek arttı, elde edilen ürünlerin ise Mehmet Ali Paşa'nın belirlediği sabit ve düşük fiyatlarla devlet depolarına satılması zorunlu kılınmıştı. Paşa'nın belirlediği fiyatlar oldukça düşük olduğu gibi üstüne fellaha ödenmesi gereken ücretten ya önceki dönem vergi borçları ya da gelecek dönem vergileri kesildi. Bu durumda da geçinemeyen ve vergisini ödeyemeyen fellahın toprağından feragat etmesi veya toprağıni terk etmesi kaçınılmaz hale geldi. Toprağından feragat eden köyünden ayrılmaya zorlanmazdı. Toprağıni terk edilmesi ise köyden ayrılmak/kaçmak suretiyle gerçekleşiyordu. Her iki durumda fellahın geçimini sağlamak için toprakta çalışmaktan başka seçeneğı de bulunmuyordu. Toprağıni kaybedenler/mülksüzleşenler başkalarının topraklarında ücretli işçi veya büyük arazi sahiplerinin topraklarında ortakçı olmaya başladı. Toprakların terk edilmesi hem vergi kaybı hem işgücü eksikliği hem de ekilmeyen toprak demektir. Bu nedenle köylerin terk edilmesi yasaklandı⁶⁰. Fakat bunun önüne geçilemedi. Kayıtlı olduğu köyde bulunamayan fellahın aranması ya da kaydının olmadığı yerde tespit edilirse köyüne görevliler tarafından geri gönderilmesine yönelik emirler olağan hale geldi. Bu işte suistimali olanlar ise sert şekilde cezalandırılıyordu⁶¹. Dönemin tanıklarından Albay Barnett şunları aktardı⁶²:

“Yetkililere yardım için Kahire’den vilayetlere birlikler gönderildi ve her köyün yetkilisine, köyüne ait olmayan her köylüyü teslim etmesi için en ağır cezalar verildi. Köylüler toplandıktan sonra, eşleri ve çocuklarıyla birlikte askerler eşliğinde göç ettikleri köylere yürütüldüler. Sadece Behira Vilayetinden on iki bin aile götürüldü. Bu talihsiz insanların evlerinden çıkarılmasının ardından ortaya çıkan sefalet ve ıssızlık sahneleri bana çok üzücü geldi. Birkaç köylünün kaçmaya çalıştıkları için idam edildiğı bildirildi... Paşa’nın aşırı şiddete başvurmasındaki temel neden, [Paşa’nın] kendi çiftliklerini yoksulluk ve kötü muamele nedeniyle terk eden fellahları geri [döndürmekti].”

görsel

Akademik
Bakış

299

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

59 Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, s.13.

60 Mitchell, *Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi*, s.77-78

61 Mısır taşra idaresi vilayetler, iller, ilçeler, nahiyeler, köyler ve büyük köylerin yakınlarındaki küçük köylerden (Hisse) oluşurdu. Sırasıyla Müdür, Memur, Nazır, Şeyhü’l-Beled ve Şeyh buraların idareciydi. Tüm ilçelerdeki köylerden sorumlu başka bir idareci Hakimü’l-Hut idi. Birçok görevinin arasında bir görevi de kendi sorumluluk alanındaki köylerde kayıtlı olmayan başka köylünün tespitiydi. Eğer Hakimü’l-Hut’tan önce Memur’un adamları kaçak köylüyü bulursa belli bir miktar ceza öderdi. Aynı durumun ikinci kez tekrarında hem ceza öder hem de görevinden alınır. Eğer bir kaçak Hakimü’l-Hut’un ikamet ettiği köyde değil de başka bir köyde bulunursa o köyün şeyhü’l-beledi/şeyhi bir sopayla dövülürdü. Hatta 1844’te bir köy şeyhinin köyden kaçmalarda suistimali olduğundan idam edildiğı de bilinmektedir. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.94,116.

62 Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.70.

b. Angarya/ Corvee veya Zorunlu Çalıştırma

Mısır'da angarya/zorunlu çalıştırma oldukça eskiye dayanan bir sistemdir. Mısırlılar, Nil Nehri'nin sunduğu imkânlardan faydalanabilmek için kolektif çalışmaya mecbur kalmışlardır. Bu zorunluluk, hayati bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Nil suyunun verimli arazilerle buluşması, Mısırlıların geçimlerini sürdürebilmeleri için gerekli besin ve tarımsal ürünlerin üretimini sağlamaktaydı. Ayrıca, elde edilen üretim fazlasının yerel pazarlarda satılması, temel ihtiyaç malzemelerinin temini için ekonomik bir kaynak oluştuyordu. Bunun yanı sıra tarlalarını sürmede, yüklerini taşımada, seyahatlerini yapmada yararlandıkları büyük baş hayvan ile etinden, sütünden ve yününden faydalandıkları küçükbaş hayvanlarının yemlerin temin edilmesi de bu süreçle yakından ilgiliydi. Ancak, suyun bu avantajlarından yararlanmak için kolektif bir mücadele zorunluydu. Nil Nehri'ne en yakın köylerden en ücra yerleşimlere kadar suyun ulaşımı, kanallar aracılığıyla sağlanmaktaydı. Bu kanalların düzenli olarak kazılması, bakımı ve özellikle, her dönem karşılaşılan, alüvyon (silt) birikmesi sonucu tıkanan kanalların temizlenmesi büyük önem taşımaktaydı. Aksi takdirde, suyun akışı sekteye uğrar ve yeterince sulanamayan arazilerde tarımsal üretim ciddi anlamda azalırdı. Ürün azalması ise Mısır kırsalı için sıkıntı, zahmet ve kıtlık demekti. Bu nedenle suyun istenilen yere zamanında ve yeterince taşınması için kanalların aktif kullanılması elzemdi. Kanallar, kanallardan yararlanan köylülerin sorumluluğundaydı. Merkezi idare resmi bir yükümlülük getirmese bile, tarımsal üretimin devamlılığı açısından köylüler, kendi menfaatleri doğrultusunda bu sürece doğal olarak dâhil oluyorlardı. Köy yönetiminden sorumlu şeyhlerin organize ettiği iş gücü, kanal bakım çalışmalarını yerine getirerek bu hayati sürecin sürdürülebilirliğini sağlıyordu⁶³.

Mısır'da sulama genelde havza sulama sistemiyle gerçekleştiriliyordu. Taşkın döneminde su, ana kanallarla taşınarak etrafı çevrilmiş alanlarda belli bir süre bekletilerek bir sonraki havzaya aktarıldı. Bu şekilde gerçekleşen sulamada bentlerin taşkına hazır hale getirilmesi, taşkın döneminde bentlerin zarar görmemesi, havzaya su taşıyan kanalların temizlenmesi ve gerekiyorsa yenisinin kazılması gibi işler için önemli bir iş gücüne ihtiyaç vardı. Daha sonra Aşağı Mısır'da kanal sistemi çok daha fazla yaygınlaşmaya ve ekilebilir alanlar artmaya başladı. Mehmet Ali Paşa'nın tarım reformlarını başlatmasına kadar fellah üzerinde angarya baskısı nispeten sınırlıydı.

63 Romalılar zamanında herkes kendi köyünün sulama kanalında çalışmakla yükümlüydü. Haug, *Garden of Egypt - Irrigation, Society, and the State in the Premodern Fayyum*, s.123; 1525 yılında Sadrazam İbrahim Paşa'nın çıkardığı bir kanunda vilayetlerde hiçbir toprağın susuz kalmaması için köyün ileri gelenleri ve köylüler civardaki kanallardan sorumlu olduğu ifade edilmiştir. Mısır'da kanallar Sultânî ve Balâdî diye ikiye ayrılırdı. Eğer bir kanal bir grup imtiyazhıya değil de büyük köylü gruplarına hizmet ediyor ve ortak fayda sağlıyorsa Sultânî idi. Eğer bir gruba ya da köye hizmet ediyorsa bu kanal Balâdî idi. Her iki kanal devlet mülkiyetinde olmakla birlikte bunların sorumluluğu onlara en çok ihtiyaç duyan köylülerin üzerindeydi. Mikhail, *Osmanlı Mısır'ından Doğa ve İmparatorluk*, s.6,23; Cuno, *The Pasha's Peasants*, s.17; Haug, *Garden of Egypt - Irrigation, Society, and the State in the Premodern Fayyum*, s.115.

Fakat kanalların artması, yaz sulamanın yaygınlaşması ve çoklu ürün yetiştiriciliği geçmişten farklı bir dönem başlattı⁶⁴. Bu dönemde, büyük çiftliklerde endüstriyel bir ürün olan pamuğun üretimi öncelikli hâle gelerek geçmişte iç piyasaya yönelik olarak yetiştirilen ve ticari değeri daha düşük olan tahıl üretimi ise geri planda kaldı⁶⁵. Bu dönüşüm öncesinde, taşkın öncesinde toprağını hazırlayan sonra sulayan, suyun arazilerden çekilmesinin ardından ekimini gerçekleştiren ve hasat zamanı geldiğinde ürününü toplayan köylü, yılın belli dönemlerde angaryada çalışıyor sonrasında ise kendisine, ailesine ve toprağına zaman ayırabiliyordu. Nil'in taşkın döngüsü göz önüne alındığında ekim ayından itibaren çalışmaya başlayan fellah, nisan ayında hasadını tamamladıktan sonra, yeni ekim sezonuna kadar yaklaşık altı aylık bir dinlenme sürecine sahip olabiliyordu. Bu süreçte, zorunlu haller dışında köyünden, ailesinden ve toprağından uzak kalması gerekmiyordu.

1820'den sonra özellikle pamuk ekimin yaygınlaşmasıyla birlikte şimdiye kadar kendisi ve köyü için çalışan fellah artık kilometrelerce uzağa taşındı⁶⁶. Kanalların temizlenmesi asli görevi olmakla birlikte yaz bitkileri için lazım olan suyu temin edecek barajların yapılması, yaz kanallarının derinleştirilmesi ve ileri gelenlerin arazileriyle ilgilenmek gibi görevler için fellah kullandı. Çalışma koşulları sert ve ağırdı. Genelde angaryaya katılanların yılda dokuz ay çalışması gerekirdi. 15 Ocak'tan 15 Temmuz'a kadar altı ay süreyle bentlerde ve kanallarda taşkına hazırlık, 1 Ağustos'tan 1 Kasım'a kadar da üç ay süreyle taşkın sırasında aşırı suyun zararını önlemek için Nil Nehri, kanal ve bentlerde bekçilik yapmaları gerekirdi. Kanalda biriken silti kaldırmak veya yeni kanal kazmak görevi çapa ve sepet gerektiriyordu. Fellah bunları temin etmek zorunda olduğu gibi yiyeceğini ve yatacağı yeri de yine kendi ayarlaması gerekiyordu. Sepet veya çapası olmayanlar ellerini kullanıyordu. Fellahın aile üyesinden biri günlük yürüme mesafesine dayanabileceği uzaklığa kadar birkaç günlük yiyecek taşırdı. Mesafe daha uzaksa ailesi fellahı takip eder açık alana yerleşirdi. Konaklamaları için genelde kendilerine çalışanlardan oluşan barınaklar yapıp içinde yatarlardı. Bekçilik sırasında kulübelelerini yapmak, yiyeceklerini hazırlamak ve fenerlerini bulmak fellaha kalmıştı. Bentlerde görevli olanlar bentleri tamir için çalı çırpı bulmak zorundaydı. Bir fellahın yol süresi hariç ortalama çalışma süresi 45 ila 60 gün arasında değişmekteydi. Ayrıca 200-300 kişilik gruplar nüfuslu toprak sahipleri tarafından kendi arazilerinde istihdam edilirdi. Yılda en az 400.000 kişi angaryaya çağırılıyordu. Aileleri de hesaba katılırsa tüm nüfusun ¼'ü angarya için doğrudan ya da dolaylı olarak görevlendirilmiş oluyordu⁶⁷. Paşa'nın ve oğullarının

görsel

Akademik
Bakış
301
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

64 Mehmed Ali Paşa döneminde aktif kanallar ve barajlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.213-241.

65 Güner Özden, "Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeginin Dönüşümü", s.13.

66 Mehmet Ali Paşa döneminde fellah emeginin sürekli işgücüne dönüşü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Güner Özden, "Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeginin Dönüşümü", s.1-29.

67 William Willcocks, *Egyptian Irrigation*, C. 2, Londra, 1913, s.811; Rivlin, *The Agriculture*

arazilerinde angarya olarak çalıştırılan fellahın ücret aldığı biliniyor. Örneğin İbrahim Paşa, bir seferinde köye ücretleri karşılığında şeker fabrikasının ürettiği pekmezle ödeme yapmıştı⁶⁸. Fakat angarya için ödeme yapılmadı⁶⁹.

Yıllık düzenli angarya görevinden hariç ayrıca büyük kamusal işlerde de angarya görevi vardı. Mehmet Ali Paşa döneminde buna en güzel örnek Mahmudiye Kanalı'dır. İskenderiye'yi Nil'e bağlayarak canlandırmak ve denizin tuzlu suyundan dolayı suları içilmez duruma gelen İskenderiyelilerin tatlı su ihtiyacını gidermek adına başlatılan proje 1816-1820 yılları arasında gerçekleşti. 75 km uzunluğunda 40 m genişliğinde ve 16 m derinliğindeki kanal fayda sağlayamayacak kadar hatalı olduğu ortaya çıktı fakat verilen emek oldukça değerliydi. 1817'den itibaren kanal tamamlanana kadar ortalama her yıl 340.000 kişi bu kanal için görevlendirildi. 1821'de Kahire nüfusunun 218.560 kişi olduğu göz önüne alınırsa bir kanal için görevlendirilenlere dair bu rakam muazzam bir rakamdı. Bu kişilerden binlercesi çalışma sırasında hayatını kaybetti. İşçiler için taşra idarecilerine her on kişi için bir yetişkin erkek temin etme, şehirlerdeki demirhanelere de 50.000 kürek ve kazma hazırlamaları emri verildi. Yol ücreti için 15 kuruş, çalışacakları her gün içinde 1 kuruş ödenmesi kararlaştırıldı. Ayrıca hurma ağaçlarının bol olduğu köylerden inşaat için sepet, küfe, hurma ve halatla katkıda bulunmaları büyük şehirlerin de ayrıca kazma, kürek ve su pompası yardımıyla bulunması istenildi⁷⁰. 1820'de kanal açıldı ama bekleneni karşılamaktan uzak kaldı. Benzer şekilde Mahmudiye Kanalı'ndan başka kanallarda da düşük maliyetli işgücüne dönüşen angarya/fellah emeğinden yararlanıldı⁷¹.

Fellahların ağır çalışma koşulları altında, topraklarından ve ailelerinden uzakta ve üstelik kendilerine fayda sağlamayan büyük arazi sahiplerinin işlerine yarayan angaryaya gönüllü katılmaları beklenemezdi. Onların durumlarını dönemin şahidi gezgin Madden şöyle aktaracaktı⁷²;

“Mısır'da herhangi bir kamu işi yapılacağı zaman, askerler köyleri kuşatmak için gönderilir; talihsiz köylüler esir alınıp ve birbirlerine bağlanarak, bazen evlerinden ve ailelerinden yüzlerce km uzakta, iş yerlerine yürütülür... Burada, zavallı çıplak fellahlar, kanal kazmak için parmaklarıyla toprağı kazarken veya toprağı sulamak için sepetlerle su toplarken görülür: iş nasıl yapılır, yalnızca Allah bilir; ancak görevliler kırbaçlarıyla, işçiler arasında dolaşırken, tembel ve zayıfları sağa sola kırbaçlarken görülür; ve iş bittiğinde, Şeyh veya Kaymakam'dan günlük bir kuruş ödeme için makbuz alırlar.”

ral Policy of Muhammad Ali in Egypt, s.244.

68 Benedetti, “Mehmet-Ali Durant Ses Dernieres Annees”, s.519.

69 17. 18. ve 19. yüzyıl angarya uygulamaları hakkında karşılaştırma için bkz. Mikhail, *Osmanlı Mısır'ından Doğa ve İmparatorluk*, s.102-120.

70 Mahmudiye Kanalı'na dair ayrıntılı bilgi için bkz. Mikhail, *Osmanlı Mısır'ından Doğa ve İmparatorluk*, s.149-178.

71 Güner Özden, “Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeğinin Dönüşümü”, s.5,15-16.

72 Richard Robert Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia, and Palestine, in 1824, 1825, 1826, and 1827*, C. 2, Londra, 1829, s.293.

Benzer şekilde angaryanın zorluğuna dair anlatıları çoğaltmak mümkündür⁷³.

c. Askerlik

Mehmet Ali Paşa dönemiyle ilgili çalışmalar kurduğu modern orduya genelde değinir. Çünkü ordu Mısır'da modern kurumların gelişmesini sağlamıştır⁷⁴. Paşa Mısır'a Osmanlı ordusunun bir parçası olarak Fransızlarla mücadele için gelmişti. Bu mücadele sırasında modern orduların gücünü yakından görme ve kavrama şansı yakalamıştı. Mısır'a kendisini destekleyen kuvvetlerin sayesinde vali olmuş ve bundan sonra da bu kuvvetlere daima ihtiyaç duymuştu. Zamanla kuvvetlerinin mevcudu artacaktı. Memlûklara karşı girdiği mücadelede kuvvetleri yeterliydi fakat Vehhabilerle girişeceği mücadele için bir orduya ihtiyaç duydu. 1811'de 10.000 kişilik bir ordusu vardı. Bu sayı yeterli olmadığı için Paşa önce Sudan'a bir sefer düzenledi. Buradan ele geçirdiği kişileri orduya kattı. Ancak, Sudanlı askerlerin Mısır iklimine uyum sağlayamaması üzerine fellahları zorunlu askerliğe yönlendirdi. 1821'de Yunan isyancıları için Sultan'a 16.000 kişilik bir kuvvet desteği sağladı. Aynı yıl 24.000 olan asker sayısı, 1829'da 62.150'ye, 1832 yazında ise Mısır, Suriye, Nubia, Sinnar ve Hicaz'daki birliklerle birlikte 83.000 kişiye ulaştı. 1840'a gelindiğinde ordu ve donanmadaki toplam asker sayısı 160.000'e yükselmişti. Ancak 1841 Fermanı⁷⁵ ile ordu mevcudu 18.000 kişiyle sınırlandırıldı. Bu sınır İbrahim Paşa'nın tarafından görmezden gelindi ve 1848 yılı sonunda ordu mevcudu tekrar 80.000'e çıkacaktı⁷⁶.

Mısır'da askerlik, yoğun eleştirilere konu olan bir meseleydi⁷⁷. Askere

73 Fransız Edebiyatçı Gerard Nerval'in 1843'te çıktığı Doğu gezisinden Mısır'daki angaryaya dair anlatısı için bkz. Güner Özden, "Mehmed Ali Paşa Mısır'ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeğinin Dönüşümü", s.18-19.

74 Fahmy, *Paşa'nın Adamları*, s. 9-12. Okullar, matbaalar, yabancı dilden eserleri çeviri ofisleri, sağlık hizmetleri için kurumlar, veterinerlik hizmetleri, dokuma, silah ve cephan fabrikaları vd. hepsi ilk aşamada ordunun ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde modernleşme çabaları ilk önce askeriye başlanmış daha sonra diğer kurumlara sıçramıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri", *İlmi Araştırmalar*, S.8, 1999, ss.25-64; Seyfi Kenan, *Nizâm-ı Kadîmden Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, İSAM Yay., İstanbul, 2010; Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.

75 Mısır Meselesi'ni sona erdiren ve Mehmet Ali Paşa ve soyuna Mısır idaresini birtakım şartlarla veren fermandır. Bu fermanla birlikte Mısır Eyalet-i Mümtaze olmuştur. Ferman için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y. EE. 121-41, Belge No: 12, H. 2 Rebiü'l-âhır 1257 (24 Mayıs 1841)*.

76 Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi – Arapların Fethinden Bugüne*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2010, s. 57; Lane, *Description of Egypt*, s.148-149; Durmuş Akahın-Selim Parlaz, "Nil'de İktidar Mücadelesi ve Kavalalı", *Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 1/1, s.127. 1841 fermanının getirdiği kısıtlamayı Mehmet Ali Paşa yeni angarya işçiliğine çevirdi. Terhis edilmesi gereken askerler terhis edilmeyerek verimli arazilerde, kanal, bent ve barajlarda çalışmak üzere işçi tayin edildi. Örneğin daha yeni kurulan bir alay Paşa'nın Demeuhur'daki arazilerine kanal kazmak için görevlendirildi. 15.000'e yakında donanma askerinden 6.500'ü tarlalarda görevlendirildi. Donanma gemilerinden bazıları Nil Nehri'nde ürün taşımacılığı için görevlendirildi. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.209-210.

77 Clot Bey, *Aperçu General Sur L'Egypte*, C. 1, Paris, 1840, s. 270.

alınanlar ömür boyu hizmet etmek zorunda bırakılıyor⁷⁸, bu durum özellikle kırsal kesim üzerinde büyük bir baskı oluşturuyordu. Ordunun dörtte üçünün fellahlardan oluştuğu göz önüne alındığında, bu uygulama fellahların ailelerinden ve topraklarından uzun süre ayrı kalmalarına neden oluyordu. Dolayısıyla, orduya alımlar gönüllülük esasına dayanmaktan çok, zorunlu bir uygulama niteliği taşıyordu. Bu konuda dönemin tanıklarından Clot Bey şunları aktarmaktadır⁷⁹;

“Mısır’da... asker alımları ciddi baskılarla yapılır. Bu konudaki gezginlerin anlatıları doğrudur. Bir asker bölüğü, hükümetin ihtiyaçlarının nüfusu onda bir oranında azaltacağı bir köye saldırır. Mümkün olduğunca çok sayıda adamı ele geçirirler. Birbirlerine bağlanan bu kişiler arkalarında ağıt yakan anneleri, eşleri ve çocukları takip ettiği halde toplanma merkezlerine götürülür; burada bir doktor, hizmete uygun olanları seçer. Bu sistem sadece barbarca değil, aynı zamanda ölümcüldür. Kötülükleri çarpıcıdır. Askere aldığı adamların bulunduğu yaş ve aile koşullarını hesaba katmayarak, nüfusun gelişimine zarar verme ve aileleri yalnızlığa ve sefaletle sürüklenme eğilimindedir. Asker toplayıcıları yaklaştığında, en sağlam gençler kaçarak çölde kendilerinden başka kimsenin bilmeyeceği ve genellikle aylarca kalacakları sığınma yerleri ararlar. Böylece ekinler terk edilir ve hizmete en uygun olanlar kaçarken, muaf tutulması gerekenler orduya ve donanmaya dahil edilir.”

Askerlik koşullarının ağır olduğu bu dönemde fellahın iki seçeneği vardı: ya görevlilere rüşvet vermek ya da askerlikten kaçmak. Rüşvet kırsalda yaygındı fakat fellahların büyük bir kısmı rüşvet veremeyecek kadar fakirdi. Zenginler oğullarını veya akrabalarını angaryadan ve askerlikten muaf tutmak için köy şeyhlerine ve ordu görevlilerine rüşvet verebilirdi. Köy şeyhleri, bu süreci en çok suistimal eden kişiler arasındaydı; istemediği fellahları angaryaya veya orduya gönderebilir, menfaat sağladığı kişileri ise muaf tutabilirdi. İdare, sorumluluklarını yerine getirmeyen görevlilere ağır cezalar uyguladığından, merkezden gönderilen listelerdeki asker sayısını tamamlamak zorunluydu, bu da suistimallerin temel nedenlerinden biriydi⁸⁰. Fakir fellah için kalan tek kaçış yolu köyünü terk etmektir, ancak bu sadece geçici bir çözüm sağlıyordu. Asker toplamak için köylere yapılan ani baskınlar nedeniyle, askerlikten tamamen kaçmak genellikle bedensel zararlar mümkün oluyordu. Fellah ya kendi ya da bu işi bu işi meslek haline getiren ve köyden köye dolaşan “yaşlı kadınlar” eliyle çocuklarına kalıcı sakatlıklar vererek askerlikten muaf tutmaya çalışıyordu. Bu sakatlıklar, göz kör etme, kolu sakat bırakma, parmak kesme veya ön dişlere zarar verme gibi yöntemleri içeriyordu. Yine dönemin tanıklarından Lane 1834’te Mısır kırsalı için şunları aktarmaktadır⁸¹;

78 Mitchell, *Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi*, s.80-81.

79 Clot Bey, *Aperçu General Sur L’Egypte*, C. 2, s.255-256.

80 Köy Şeyhleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gabriel Baer, *Studies in The Social History of Modern Egypt*, The University of Chicago Press, 1969, s.30-61.

81 Lane, *An Account Of The Manners And Customs Of The Modern Egyptians 1833-1835*, s.207.

“Artık köylerin hiçbirinde [fişeği ısıramasın diye] bir veya daha fazla dişi kırılmamış veya bir parmağı kesilmemiş veya bir gözü çıkarılmamış veya kör edilmemiş sağlam bir genç bulmak neredeyse imkansızdır ki bunlar askere alınmazlar. Yaşlı kadınlar ve diğerleri, bu ameliyatları oğlanlara yapmak için köyden köye gitmeyi düzenli bir iş haline getirirler ve bazen aileleri kendileri de bu işleri yaparlar.”

Yalnızca angarya ve askerlik hizmetinde yaşananlar göz önüne alındığında fellahın Mehmet Ali Paşa’nın taleplerine gönüllü olarak katılmalarının mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Ücretsiz çalıştırılmalarının yanı sıra, uzun süre topraklarından uzak kalmaları ve ailelerinin geçimini sağlamalarını büyük ölçüde zorlaştırmıştır. Bu durum, sefalet içinde yaşayan birçok köylü ailesinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu dönemde ailenin geleneksel yapısının bozulduğuna dair kanıtlar da vardır. Örneğin Mısır’da resmen hayat kadınlarına yönelik yasaklamalar söz konusu olsa da kocası zorla askere alınmış kadınların bir kısmının hayat kadınlarının yerini aldığı bilinmektedir. Erkeklerin askere gitmemek için kendilerini sakatlamaları örneğine kadınların da zorla tezgahçılık yapmaları sürecinde karşılaşılmaktadır. Şimdiye kadar evinden ve toprağından uzaklaşmamış kadınlar da fabrikalarda yarı çıplak çalışan erkeklerle yan yana istihdam edilmişlerdir⁸². Ortaçağ’ın aksine bu dönemde Mısır halkının baskılar ve haksızlıklar karşısında isyan ettiğini görmek pek mümkün değildir⁸³. Hatta haklarını savunmak için müracaat edecekleri kurumlar da mevcut değildir. Dolayısıyla kendini sakatlamak ve toprağından kaçmak fellahın topluca olmayan bireysel isyanının bir tezahürüdür. Mehmet Ali Paşa’nın ağır işgücü ve asker tedarik politikaları neticesinde, köyler ıssızlaşmış olsa dahi, vergi talepleri eski seviyelerinde sürdürülmüştür⁸⁴. Dönemin tanığının ifadesiyle fellahın içinde bulunduğu durumu özetlersek; *“Mısır’daki işçinin sefaleti toprağın şaşkırtıcı verimliliğiyle üzücü bir şekilde çelişmektedir. Belki de dünyada köylünün bu kadar acımasızca ezildiği hiçbir ülke yoktur...”*⁸⁵

Sonuç

Mehmet Ali Paşa döneminde fellahlar üzerindeki ağır baskıya rağmen, bu dönemde yaşanan gelişmelerin Mısır’ın modernleşme sürecine katkı sağladığı ve ilerleyen dönemlere temel oluşturduğu gerçeği göz ardı edilemez. Bu süreçte, kırsal nüfus bedensel emeği, iş gücü ve ekonomik kaynakları üzerinden yoğun bir şekilde sömürülmüş, devletin ekonomik ve askeri hedeflerine hizmet etmek üzere zorunlu çalıştırmaya tabi tutulmuştur. Ancak, çalışmada fabrikalara alınan binlerce işçiye değinilmemiş olması, dönemin modernleşme dinamiklerinin daha kapsamlı incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

Gör

Akademik
Bakış

305

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

82 Nada Tomice, “19. yy’ın İlk Yarısında Mısırlı Kadının Durumu”, *Ortadoğu’da Modernleşme*, ed. William R. Polk – Richard L. Chambers, İnsan Yay., İstanbul, 1995, s. 239-256.

83 Karşılaştırma için bkz. Amina Elbendary, “Between Riots and Negotiation: Urban Protest in Late Medieval Egypt and Syria”, *Ulrich Haarmann Memorial Lecture*, C. 3, ed. Stephan Conermann, Berlin, 2012, s.5-43.

84 Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, s.117.

85 Lane, *Description of Egypt*, s.154.

Mehmet Ali Paşa'nın sanayileşme politikaları, geleneksel üretim biçimlerini dönüştürerek zanaatkarları ve ustaları kendi tezgâhlarından koparıp fabrikalara işçi olarak dâhil etmiştir. Benzer şekilde, evlerinde dokuma yapan kadınlar kısa sürede devletin kontrolündeki üretim süreçlerine entegre edilmiş, Paşa'nın ekonomik reformlarının bir parçası hâline gelmiştir. Dolayısıyla, Mısır kırsalındaki aşırı talepler ve zorunlu çalıştırma uygulamaları, bir yandan köylüler ve işçiler için ağır bir yük getirirken, diğer yandan da Mısır'ın sanayileşme ve modernleşme sürecinde önemli bir dönüşüm yaratmıştır. Bu bağlamda, Mehmet Ali Paşa döneminde yaşanan sosyo-ekonomik değişimlerin, yalnızca baskı ve zorunluluk bağlamında değil, aynı zamanda uzun vadede modernleşmeye olan etkileri açısından da ele alınması gerekmektedir.

Mısır'daki "zamansızlık ve değişmezlik" algısının, Mehmet Ali Paşa dönemiyle birlikte sona erdiği söylenebilir. Kırsal nüfus üzerindeki yoğun baskı, kırsal alanların ıssızlaşmasına neden olurken, şehirlerdeki nüfus yoğunluğunu artırmıştır. Ekonomik olarak kendine yeten ve dönem dönem dünya piyasalarına açılan Mısır, bu süreçte küresel ekonomik sisteme entegre olmuştur. Ayrıca, geleneksel Mısır aile yapısı ve kırsal nüfusun kendi içindeki sosyal bağları bu dönemde çözülme sürecine girmiştir. Bu dönüşüm, hem sosyo-ekonomik hem de demografik yapının yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Ayrıca bu durumun Mısır'ın toplumsal yapısında uzun vadede etkilere neden olduğu söylenebilir.

Mısır, tarım ülkesi kimliğiyle önemli bir üretim merkezi olmasına rağmen, Mehmet Ali Paşa dönemindeki tarım reformları, gelirleri merkezi idarenin hazinesine, daha doğrusu Paşa'nın kontrolüne geçirmiştir. Ancak, bu reformlar sürdürülebilir bir ekosistem oluşturmada başarısız olmuş, bu durum da Paşa'nın ekonomi ve toprak politikalarından kaynaklanmıştır. 19. yüzyıl ortasına gelindiğinde, ıssızlaşmış köyler önemli ölçüde artmıştır. Toprak mülkiyetine ilişkin değişimler yaşanmış, ancak bu gelişmeler büyük toprak sahipleri lehine gerçekleşmiştir. Yüzyılın başında toprağını işleme hakkına sahip olan fellahların büyük bir kısmı, zamanla bu haklarını kaybederek mülksüzleşmiştir. Toprağını terk edenler, büyük toprak sahiplerinin hizmetinde işçiye dönüşmüş veya şehirlere göç etmiştir. Geride kalan nüfus ise çalışamaz durumda olan yaşlılardan veya bedensel zarar vererek askerlikten kaçan bireylerden oluşmuştur. Bu kesim, tarımsal üretim kapasitesini büyük ölçüde kaybetmiş ve ancak kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir konumda kalmıştır. Sonuç olarak, Mehmet Ali Paşa'nın tarım politikaları, kırsal kesimin sosyo-ekonomik yapısını derinden etkilemiş ve Mısır'da mülksüzleşme sürecini hızlandırmıştır.

Mehmet Ali Paşa'yı tarih sahnesine taşıyan Mısır'ın ekonomik zenginliği, esasen bu zenginliği üreten fellahların emeğine dayanmaktadır. Ancak, bu dönemde geçmiş dönemlerden farklı olarak fellahlar üzerindeki işgücü ve vergi talepleri olağanüstü seviyelere ulaşmıştır. Modern Mısır'ın temelleri, ekonomik ve askeri gücü artırmaya yönelik despotik uygulamalarla atılmış, bu süreç kırsal nüfus üzerindeki ağır baskılarla şekillenmiştir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y. EE. 121-41, Belge No: 12, H. 2 Rebiü'l-âhir 1257 (24 Mayıs 1841).

ALTUNDAĞ, Şinasi; "Mehmet Ali Paşa" *MEB İ.A.* 7, Eskişehir, 1997.

-----*Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyamı -Mısır Meselesi 1831-1841*, TTK Yay., Ankara, 1945.

AKALIN, Durmuş – PARLAZ, Selim; "Nil'de İktidar Mücadelesi ve Kavalalı", *Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 1/1, ss.115-134.

AY ŞAFAK, Filiz; "Eski Mısır'da Nil Nehri ve Tanrı Hapı", *Amisos*, 7/12, ss.22-47.

BAER, Gabriel; *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, Oxford University Press, 1962.

BAER, Gabriel; *Studies in The Social History of Modern Egypt*, The University of Chicago Press, 1969.

BARNES, Jessica; *Governing Flow: The Politics of Water Distribution and Use in Egypt*, (Basilimamış Doktora Tezi), Columbia University, ABD, 2010.

BENEDETTI, M. Le Comte; "Mehmet-Ali Durant Ses Dernieres Annees", *Revue des Deux Mondes* (1829-1971), 1 Haziran 1895, Dördüncü Dönem, Cilt. 129, No. 3 (1 Haziran 1895), ss.509-532.

BEYDİLLİ, Kemal; "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri", *İlmi Araştırmalar*, S.8, 1999, ss.25-64

BOWMAN, Alan K. – ROGAN, Eugene; *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, British Academy, 1999, ss.1-32.

BURCKHARDT, John Lewis; *Arabic Proverbs; or The Manners and Customs of the Modern Egyptians*, 2. Baskı, Londra, 1871.

CAMERON, Donald Andreas; *Egypt in The Nineteenth Century or Mehemet Ali and His Successors Until The British Occupation in 1882*, Londra, 1898.

Clot Bey, *Aperçu General Sur L'Egypte*, C. 1-2, Paris, 1840.

CUNO, Kenneth M.; *The Pasha's Peasants – Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge University Press, 1992.

----- "A Tale of Two Villages: Family, Property, and Economic Activity in Rural Egypt in the 1840s", *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, ss.301-329.

ELBENDARY, Amina; "Between Riots and Negotiation: Urban Protest in Late Medieval Egypt and Syria", *Ulrich Haarmann Memorial Lecture*, C. 3, ed. Stephan Conermann, Berlin, 2012, ss.5-43.

ESTÈVE, Martin Roch Xavier; *Memoire Sur Les Finances de L'Egypte - Depuis la conquête de ce pays par le sultan Sélim Ier jusqu'à celle du général en chef Bonaparte*. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k320952b>)

Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 10/1, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2011.

EYRE, Christopher J.; "The Willage Economy in Pharaonic Egypt", *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, ss.33-60.

FAHMY, Khaled; *Paşa'nın Adamları*, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010.

gax

Akademik
Bakış

307

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- FRANTZ-MURPHY, Gladys; “Land-Tenure in Egypt in the First Five Centuries of Islamic Rule (Seventh -Twelfth Centuries AD)”, *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, ss.237-266.
- GIRARD, Pierre-Simon; *Memorie Sur L’Agriculture, L’Industrie et le Commerce de L’Egypte*, Paris, 1822.
- GÜNER, Selda, “Abdurrahman El-Caberti ve Giovanni Reggio’nun Anlatılarında “Kahire Kale Katliamı” (Mart 1811) ve Memlüklerin Mısır’dan Tasfiyesi”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 11/2, 2016, ss.47-68.
- GÜNER ÖZDEN, Selda; “Mehmed Ali Paşa Mısır’ında Angarya: Kapitalist Tarım ve Köylü Emeginin Dönüşümü”, *Amme İdaresi Dergisi*, 54/1, Mart 2021, ss.1-29.
- “Bir İngiliz Oryantalistin Portresi: Edward William Lane (1801-1876)”, *Tarih Dergisi*, S.73, 2021, ss.149-172.
- HAUG, Brendan; *Garden of Egypt - Irrigation, Society, and the State in the Premodern Fayyum*, University of Michigan Press, 2024.
- Heredotos, *Heredot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s.170; Horace Leonard Jones, *The Geography of Strabo VIII*, William Heinemann LTD., İngiltere, 1967.
- KENAN, Seyfi; *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, İSAM Yay., İstanbul, 2010.
- KIZILTOPRAK, Süleyman; *Mısır’da İngiliz İşgali Osmanlı’nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, İletişim Yay., Ankara, 2010.
- LANE, Edward William; *An Account Of The Manners And Customs Of The Modern Egyptians 1833-1835*, Londra, 1895.
- *Description of Egypt*, The American University in Cairo Press, Mısır, 2000.
- LE PERE, J. M.; *Memoire sur la communication de la mer des Indes e la Mediterranee*, Fransa, 1815.
- MADDEN, Richard Robert; *Travels in Turkey, Egypt, Nubia, and Palestine, in 1824, 1825, 1826, and 1827*, C. 2, Londra, 1829.
- MARSOT, Afaf Lutfi al-Sayyid; *Mısır Tarihi – Arapların Fethinden Bugüne*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2010.
- MIKHAIL, Alan; *Osmanlı Mısır’ından Doğa ve İmparatorluk – Bir Çevre Tarihi*, çev. Seda Özgül, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2024.
- MITCHELL, Timothy; *Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- OWEN, Roger; *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914*, Oxford, 1969.
- ÖZÇELİK, Fatih; *İki İmparatorluk Bir Eyalet – Osmanlı Mısır’ında İngiliz İdaresi (1882-1923)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul, 2023.
- ÖZKAYA SOFU, Sevdâ; *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Kesit Yay., İstanbul, 2018.
- PINAR, Hayrettin; “Mehmed Ali Paşa İsyanı ve Metternich’in Osmanlı Siyaseti”, *Anadolu Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, 2011, ss.157-178.
- POLAT, Ümmügülsüm; *Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015.
- Râgıb Raif – Rauf Ahmed, *Mısır Meselesi*, yay. haz. Mustafa Öztürk, Sevdâ Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., No: 22, Elazığ, 2011.
- RIVLIN, Helen Anne B.; *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, Harvard University Press, Cambridge, 1961.

- ROGAN, Eugene; *Araplar: Bir Milletin Tarihi*, Pegasus Yay., İstanbul, 2017.
- SARRIS, Peter; *Economy and Society in the Age of Justinian*, Cambridge University Press, 2006.
- SCOTT, James C.; *Devlet Gibi Görmek*, çev. Ozan Karakaş, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2022.
- SHAW, Stanford J.; *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.
- SIJPESTELJN, Petra M.; “Landholding Patterns in Early Islamic Egypt” *Journal of Agrarian Change*, 9/1, Ocak 2009, ss. 120-133.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, yay. haz. Şaban Kurt, Çağrı yay., 2007
- THOMPSON, Dorothy J.; “Irrigation and Drainage in the Early Ptolemaic Fayyum”, *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, ss.107-122.
- “New and Old in the Ptolemaic Fayyum”, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, ss.123-138.
- TOMICE, Nada; “19. yy’ın İlk Yarısında Mısırlı Kadının Durumu”, *Ortadoğu’da Modernleşme*, ed. William R. Polk – Richard L. Chambers, İnsan Yay., İstanbul, 1995, ss.239-256.
- UDOVITCH, Abraham L.; “International Trade and the Medieval Egyptian Countryside”, *Agriculture in Egypt, From Pharaonic to Modern Times*, ed. Alan K. Bowman – Eugene Rogan, British Academy, 1999, ss.269-285.
- WILLCOCKS, William; *Egyptian Irrigation*, C. 1-2, Londra, 1913.
- *The Assuan Reservoir and Lake Moeris*, E & F. N. Spon, Londra, 1904.
- <https://www.britannica.com/topic/Osiris-Egyptian-god>

Extended Abstract

When Mehmet/Muhammed Ali Pasha assumed the governorship of Egypt in 1805, he inherited a historical legacy shaped by the Nile River, which has long been the lifeline of the Egyptian countryside. The fertility of Egypt’s lands is entirely dependent on the waters of the Nile; however, the distribution of this water to agricultural lands has historically been facilitated through the labor of rural communities. Throughout history, this labor-intensive process has been conducted under the supervision of ruling administrations, requiring a collective organizational structure. Whether this structure emerged autonomously within rural communities or was imposed by the state, the demands placed on the labor force remained relatively moderate until the era of Mehmet/Muhammed Ali Pasha. The historical legacy he inherited necessitated the organization of the rural population in accordance with the demands of this ongoing struggle. Until the first half of the 19th century, Egypt had exhibited an appearance of immutability and timelessness. However, it would no longer remain ancient Egypt. The cultivation of commercially valuable cotton during this period played a transformative role in the country’s development. This economic shift facilitated the establishment of a modern army, military institutions, and factories essential for industrial production. The necessary financial resources for these reforms were secured through the nationalization of Egypt’s fertile lands, converting them into state-controlled farms for administrators, and implementing a monopoly system on key agricultural products. While these measures laid the foundations of modern Egypt, they were accompanied by despotic policies and coercive practices.

The fellah is a peasant who does not own land but has the right to cultivate it, pays taxes, enga-

gari

Akademik
Bakış
309
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

ges in public works, and serves in the army when required. His condition has remained largely unchanged for centuries, as his primary struggle has always been with land and water. However, when administrative demands and expectations become excessive, he does not hesitate to abandon his land. During the reign of Mehmet/Muhammed Ali Pasha, as the pressure on the fellah intensified, the phenomenon of land abandonment became increasingly frequent, reflecting the growing burden placed upon Egypt's rural population.

During the reign of Mehmet/Muhammed Ali Pasha, the fellah effectively became the pasha's laborer, deprived of the fruits of his own labor. Although previously tied to his village and land, he was now forcibly separated from his family and home, often sent hundreds of kilometers away. While in earlier periods, forced labor was limited to tasks that directly benefited him and his community, under Mehmet Ali Pasha's rule, the fellah was subjected to intense labor in public works that neither improved his well-being nor provided him with wages.

This study examines the despotic policies imposed on fellahin living in Lower Egypt, focusing particularly on forced labor and military conscription, which demanded the greatest physical exertion from the rural population in the first half of the 19th century. Additionally, it explores fellahin responses to these oppressive measures, shedding light on the broader socio-economic consequences of their exploitation.

Gör

Akademik
Bakış

310

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025